

στε γίνεται φανερό και από την όντολογία του Severino. Ο συγγραφέας τάσσεται με την έρευνά του έναντίον της λατρείας του δαιμονικού ανορθολογισμού, ό οποίος παραχωρεί στο αυθαίρετο ύποκείμενο τó δικαίωμα για τó παράτολμο παιχνίδι της καταστροφής κάθε ήθικης δέσμευσης. Σύμφωνα με τόν συγγραφέα, ένώ ό μηδενισμός παλαιότερα είχε ως στόχο τήν κατοχύρωση της ύπαρξης τών πραγμάτων και τήν ακύρωση του υπερτροφικού ύποκειμενισμού, σήμερα ό μηδενισμός είναι ακριβώς ή αντίστροφη στρατηγική.

Χωρίς άμφιβολία ό συγγραφέας κατόρθωσε με τήν έρευνά του νά παρουσιάσει με κριτικό πνεύμα και με συστηματική και έρμηνευτική συνέπεια τήν ιστορία της εξέλιξης της έννοιας του μηδενισμού και συγχρόνως νά προσφέρει μιá σημαντική συμβολή στη διασάφηση τών προϋποθέσεων και τών προοπτικών της σημερινής έριδας για τó λόγο και για τόν όνομαζόμενο λογοκεντρισμό. Ο άπαιτητικός άναγνώστης της μελέτης θα διαπιστώσει και τήν επικαιρότητά της για τή σημερινή συζήτηση για τή μετανεωτερικότητα.

Γεωργία ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
(Ίωάννινα)

M. CONCHE, *Héraclite: Fragmentes, texte établi, traduit et commenté*, Paris, 1986, 2e ed. 1987. P.u.f. (coll. «Epiméthée»), 496 σσ.

Ανάμεσα στις μελέτες που άφιερώθηκαν κατά τó τελευταίο τρίτο του αιώνα στην έκδοση τών σχολιασμένων κειμένων του Ήρακλείτου, προβάλλει ή έργασία του γνωστού Γάλλου φιλοσόφου Marcel Conche.

Η έργασία αυτή προσελκύει τó ένδιαφέρον, γιατί άναθεωρεί τή διαδομένη υπερκριτική στάση άπέναντι στα σωζόμενα άποσπάσματα του Ήρακλείτου. Άρκει νά σημειώσουμε ότι ύστερα από μελέτες τών G. S. Kirk¹ και M. Marcovich² μειώθηκε αισθητά, (άπό 20 έως 30) ό άριθμός τών άποσπασμάτων του Ήρακλείτου σε σύγκριση με τά 129 (σύν 15 άμφίβολα) άποσπάσματα, πού είχε συλλέξει στις άρχές του αιώνα μας ό H. Diels στο βιβλίό του *Die Fragmente der Vorsokratiker*³.

1. HERACLITUS, *The cosmic fragments*. Edited with an Introduction and Commentary by G. S. Kirk: Cambridge, University Press, 1954, XVI, 424 σσ.

2. HERACLITUS, *Greek Text with a Short Commentary* by M. Marcovich, Merida, Venezuela, The Los Angeles University Press, 1967, XXXII, 665 σσ.

3. *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Diels-Kranz Dublin, Zurich, 1968¹³.

Ὁ Conche σύμφωνα με τὴν ἀντιμετώπισή του, ἀναγνωρίζει ὡς αὐθεντικά 136 ἀποσπάσματα τοῦ Ἡρακλείτου, καὶ θεωρεῖ ὡς ἀμφίβολα τὰ ἀποσπάσματα 46, 105 καὶ 125 α. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, σὲ ἀντίθεση μετὰ πολλοὺς μελετητές, ὁ Conche περιλαμβάνει στὰ αὐθεντικά ἀποσπάσματα τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τὴν πασίγνωστη ρήση «τὰ πάντα ῥεῖ», ἰσχυριζόμενος ὅτι ἡ ρήση αὕτη, ποὺ ἀπαντᾷ στὸν Σιμπλίκιο, ἔχει κατὰ τὸν Conche τὸ χαρακτήρα τοῦ ἀποφθέγματος (σ. 11). (Ἀπὸ ἐδῶ καὶ κάτω οἱ σελίδες ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Conche γιὰ τὸν Ἡράκλειτο ἀναφέρονται στὸ κείμενο τοῦ ἄρθρου).

Ἄς τονίσουμε ἀμέσως ὅτι ἀπὸ πλῆθος τῶν προβλημάτων, γύρω ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἡρακλείτου θὰ ἐξετάσουμε ἐκεῖνα μόνο ποὺ θεωροῦνται ὡς τὰ πιὸ σημαντικά γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Γι' αὐτό, ἀφήνουμε κατὰ μέρος τέτοια θέματα, ὅπως ἂν ὁ Ἡράκλειτος ἔγραψε τὶς σκέψεις του σὲ μορφή βιβλίου ἢ ἀφορισμῶν, ποῖα εἶναι ἡ θεματικὴ διάταξη τῶν ἀποσπασμάτων του κ.λπ. Εἶναι θέματα μικρῆς σημασίας σὲ σχέση μετὰ τὴν ὅλη ὑπόθεση παρὰ τὸ ὅτι εἶναι σημαντικά γιὰ τοὺς εἰδικούς.

Γενικὸ καὶ πανφιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἀναμφίβολα τὸ ζήτημα τῆς ἐπιλογῆς καί, ἀκριβέστερα, τῆς ἀπόδειξης τῆς αὐθεντικότητος τῶν ἀποσπασμάτων τῶν ἀρχαίων στοχαστῶν, στὴν προκειμένη περίπτωση τοῦ Ἡρακλείτου, ἡ ὁποία ἐγκυμονεῖ ἰδιαίτερες δυσκολίες.

Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι κριτήριον τῆς αὐθεντικότητος τοῦ ἀποσπάσματος θεωρεῖται ἡ πλήρης (λέξη πρὸς λέξη) συμφωνία του μετὰ τὸ πρωτότυπο κείμενο. Ἀλλά, ὅπως εἶναι γνωστό, τὰ πρωτότυπα κείμενα τῶν ἀρχαίων στοχαστῶν, καὶ ἰδιαίτερα τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν συμπεριλαμβανομένων καὶ ἐκείνων τοῦ Ἡρακλείτου, δὲν διασώθηκαν. Οἱ σχετικὲς μαρτυρίες μεταγενέστερων συγγραφέων οἱ ὁποῖες διασώθηκαν ὡς τὶς μέρες μας, πολλὰ φορὲς δὲν εἶναι ἀκριβεῖς. Γι' αὐτὸ εἶναι ἐλάχιστοι οἱ μελετητές, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦν αὐστηρὰ τὸ παραπάνω κριτήριον. Εἶναι ἀρκετὸ νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Diels ἀναφέρει τρία ἀποσπάσματα τοῦ Ἡρακλείτου στὴ λατινικὴ γλῶσσα· οἱ προσπάθειες τοῦ Marcovich νὰ ξεχωρίσει τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ «παραφράσεις» δὲν εἶναι πάντα πειστικές.

Ὁ ἴδιος ὁ Conche θεωρεῖ ὡς αὐθεντικά ἀποσπάσματα, πλήρη ἢ μὴ πλήρη κείμενα, τὸ ὕφος τῶν ὁποίων εἶναι «ἀκριβῶς ἢ σχεδὸν ἀκριβῶς ἡρακλήτειο», ὅπως ἐπίσης καὶ ἐκεῖνα τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν τὰ λόγια τοῦ Ἡρακλείτου στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, στὴ γλῶσσα ἄλλης σχολῆς ἢ σὲ μετάφραση. Ὡς «μὴ αὐθεντικά» ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ἐκεῖνα τὰ ἀποσπάσματα, τὰ λόγια τῶν ὁποίων «δὲν ἀνῆκαν στὸν Ἡράκλειτο, ὥστόσο μποροῦν νὰ ἔχουν ἡρακλήτειο ὕφος (σελ. 12).

Ὁ πολυσήμαντος ὅρος «λόγος», ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπ' τὸν Ἡρά-

κλειτο, είναι ένας από τους άσαφείς όρους στη διδασκαλία του. 'Ο Conche πρώτ' απ' όλα άπαρνεϊται την όντολογική έρμηνεία του «λόγου», δηλαδή την κατανόησή του ως αντικειμενικής (του Σύμπαντος) διάνοιας που διευθύνει τὰ πάντα. Αυτό θα σήμαινε *έμψύχωση* του λόγου καί, συνεπώς, θα άπαιτούσε την κατανόηση της λέξης «άκούειν» ως μεταφοράς, πράγμα που δέν είναι καθόλου σωστό (βλ. σσ. 23, 58). Σύμφωνα με τον Conche «τόν λόγο», μπορεί καί πρέπει νά τον άκούσει κανείς, άφοϋ έκ τών προτέρων άπαλλαχθεί από την ύποκειμενική αντιμετώπιση μέσα του. Μέ άλλα λόγια, «ό λόγος», έκφράζει τή σκέψη για την αντικειμενική τάξη τών πραγμάτων: για την ένότητα όλης τής κτίσης, καί ακριβέστερα για την ένότητα τών έναντιοτήτων. 'Ο ίδιος ό όρος «έναντίος», που άπαντᾷ στον Όμηρο καί τον Σοφοκλή, δέν περιλαμβάνεται στα σωζόμενα κείμενα του 'Ηρακλείτου. 'Ωστόσο, ή ιδέα για την ένότητα τών έναντιοτήτων οϋσιαστικά χρησιμοποιείται από τον 'Εφέσιο φιλόσοφο. Έτσι για παράδειγμα ισχυρίζεται: «'Οδός άνω κάτω μία καί ώυτή» (B 60), «Γναφείω όδός εύθειά καί σκολιή μία έστί, ... καί ή αύτή» (B 59· βλ. καί B 57, B 67, B 10).

Παράλληλα μ' αυτό, ό Conche ύπογραμμίζει ότι ή ένότητα καί ή «ταύτιση» τών έναντιοτήτων στον 'Ηράκλειτο δέν άποτελεί ένότητα τών αντιθέσεων, διότι ή αντίθεση άποκλείει την ένότητα (βλ. σ. 27). Έτσι, ή ρήση «ή μέρα καί ή νύχτα είναι τó ίδιο πράγμα» (B 57) καί άλλες ανάλογες δέν ισοδυναμοϋν με τις ρήσεις του τύπου: «θέλω-δέν θέλω», «παρών-άπών» κ.λπ.

'Εδω δέν πρόκειται για τυπική πλευρά του ζητήματος. Όπως είναι γνωστό, τó πρόβλημα της διαλεκτικής φθάνει μέχρι τις πηγές της άρχαίας έλληνικής φιλοσοφικής σκέψης. 'Ο 'Ηράκλειτος, ό όποιος βρισκόταν ακριβώς στις πηγές αυτές, ήδη στρέφει την προσοχή του στην «άνομοιογένεια», στη διαφορά ανάμεσα σε τέτοιες έννοιες, όπως «έναντιότητα» καί «άντίθεση». 'Η παρατήρηση αύτή έχει σπουδαία σημασία για την ιστορική πορεία της διαλεκτικής. Προφανώς ό 'Ηράκλειτος ήδη υπέθετε ότι οί πηγές έμφάνισης καί διαμόρφωσης τών έναντιοτήτων είναι διαφορετικές (σχετίζονται κατ' έξοχήν με φυσικές διαδικασίες ή με τέτοια φαινόμενα της κοινωνικής καί άτομικής ζωής, όπως είναι: νόμος-αϋθαιρεσία, πλούτος-φτώχεια, ζωή-θάνατος). Οί αντιθέσεις δέ γενικά έχουν ύποκειμενικό χαρακτήρα κι ανήκουν στο χώρο της γνώσης καί της σκέψης. Σε σχέση μ' αυτό, θα θέλαμε νά έπιστήσουμε την προσοχή του άναγνώστη καί στους όρους τους όποιους χρησιμοποιεί ό Conche για τὰ φαινόμενα αυτά. Τὰ πράγματα μποροϋν γενικά «νά αντιτίθενται (op-ponere)» τó ένα στο άλλο, ενώ «νά αντιλέγουν (contra-dicere)» μποροϋν οί άνθρωποι, έφ' όσον dicere, δηλαδή δυνατότητα όμιλίας καί λόγου, έχουν μόνο αυτοί.

'Ο Conche σημειώνει μόνο τή διαφορά αύτή, χωρίς νά προχωρεί σε

παραπέρα αναλύσεις. Ὡστόσο, τὸ ζήτημα γιὰ τὴν ἐνότητα τῶν ἐναντιοτήτων ἔχει σημασία γι' αὐτὸν καὶ στὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Ἡράκλειτο ἀσχολεῖται μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἀρκετὰ ἐκτεταμένα, ἂν καὶ γιὰ πρώτη φορά. Ἀλλες μελέτες τοῦ ἴδιου, γραμμένες πρὶν ἀπὸ τὸ βιβλίο αὐτό, *Ἀποσπάσματα τοῦ Ἡρακλείτου*, ἀποδεικνύουν πόσο «κοντινές» ἦταν ἡ διαλεκτικὴ σκέψη τοῦ Ἡρακλείτου στὴ μετηρακλειτικὴ φιλοσοφία τῆς ἀρχαιότητος γενικά, ἰδιαίτερα ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν ἐναντιοτήτων. Αὐτὸ διαγράφεται κι ἀπὸ τὰ δύο πρώιμα ἔργα τοῦ Conche *Pyrron ou l'apparence* καὶ *Temps et destin*⁴.

Τὸ βιβλίο τοῦ Conche παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ δύο λόγους ἀκόμα. Πρῶτο, σ' αὐτὸ καταβάλλεται ἡ προσπάθεια νὰ ἐντοπιστεῖ ἡ αὐθεντικότητα τῶν κειμένων ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ἄποψη ἐρμηνείας τῆς σημασίας τους αὐτῆς καθ'αυτῆς, ἀλλὰ παράλληλα μ' αὐτό ὁ συγγραφέας ἐπιδιώκει (κατὰ κανόνα, πίσω ἀπὸ τὸ κείμενο) ἕναν παραλληλισμὸ μὲ τὰ σύγχρονα φιλοσοφικὰ προβλήματα. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὁ Conche βρίσκει στὸν Ἡράκλειτο τὴν ιδέα, ἡ ὁποία μοιάζει μὲ τὸ διπλὸ κοσμοθεωρητικὸ προσανατολισμὸ τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμο. Ἀπὸ ἐδῶ ἀπορρέει φυσικὰ καὶ ἡ ἐπανελημμένη ἀναφορὰ τοῦ Conche στὴ σκέψη τοῦ Ἡρακλείτου γιὰ τὴν ἀδιάσπαστη ἐνότητα τῶν ἐναντιοτήτων. Σύμφωνα μὲ τὸν Conche ἡ ἐνότητα αὐτὴ ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Ἡράκλειτο θεμελιακὸ νόμο τῆς πραγματικότητος (σ. 164). Ἡ ἐνότητα αὐτὴ ὑποτάσσεται στὸ νόμο τοῦ μέτρου (B 30, B 94) καὶ γι' αὐτὸ ἡ φύση δὲν ἔχει ὑπερβολὲς καὶ πλεονασμούς.

Παρ' ὅλο πὺν εἶναι ἀδύνατο νὰ κρυφτεῖ κανεὶς ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ἕνας ἄνθρωπος, ζώντας ἐν μέρει στὸν ἐπιθυμητὸ κι ὄχι στὸν πραγματικό, δημιουργεῖ ἄλλους, φανταστικοὺς «κόσμους» (θρησκεία, μέλλον) (σ. 66). Σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἡρακλείτου, ἕνας συνηθισμένος ἄνθρωπος, πὺν εἶναι βυθισμένος στὰ καθημερινὰ προβλήματα καὶ δὲν καταλαβαίνει τὴ φύση τῶν πραγμάτων, καὶ πολὺ περισσότερο τὴν ἀνθρώπινη φύση (σ. 37), κλείνεται στὴν κοσμοαντίληψή του νὰ προσφέρει στὸ γύρω κόσμον κάτι ἢ νὰ τοῦ ἀφαιρεῖ κάτι. Ὡστόσο, στὸν κόσμον καὶ στὴν ἴδια τὴ ζωὴ ἰσχύει ὁ νόμος τῆς ἐνότητος τῶν ἐναντιοτήτων, καὶ συγκεκριμένα, τοῦ ἀλληλοσύνδετου τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ πόνου: «Ὅποιαδήποτε ζωὴ συνενώνει τὴν εὐτυχία καὶ τὴ δυστυχία, ὅσο ἐχθρικὲς καὶ ἂν φαίνονται. Ὡστόσο, ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ ν' ἀγνοήσει τὴν ἐνότητα αὐτὴ, παρὰ νὰ ὑποταχθεῖ σ' αὐτήν... Ἡ δυστυχία του φαίνεται σὰν κάτι τὸ τυχαῖο, πὺν μπορεῖ νὰ τὸ

4. Βλ. σὲ σχέση μ' αὐτό: M. CONCHE. *Pyrron ou L'apparence*, Paris, Ed. de Mégare, 1973, 66. 147-155, ἐν μέρει μιλάει γιὰ τὸ λόγο σσ. 142-143, 145. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ: *Temps et destin*, Paris, Ed. de Mégare, 1980, σσ. 38-39 κ. ἐξ. passim.

ἀφαιρέσει ἀπὸ τῆ ζωῇ γιὰ νὰ ὑπάρξει μόνο ἡ εὐτυχία (σ. 67)». Σὲ διάκριση ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ἕνας φιλόσοφος, ἂν μιλήσουμε μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἡρακλείτου, συνειδητοποιεῖ καὶ ἀναγνωρίζει «τὴ μοιραία σύνδεση» τῶν ἐναντιοτήτων καὶ στὴν ἀναγνώριση αὐτὴ βρίσκει ἡρεμία: «Τέτοιος εἶναι ὁ τραγικὸς φιλόσοφος» (*ibid.*), παρακάμπτει «τὰ ὅρια τῆς καθημερινῆς ὑπαρξης» (σ. 56) καὶ ἀνυψώνεται ὡς τὸν οἰκουμενικὸ λόγο, ὁ ὁποῖος φέρνει τὴν ἀλήθεια σὰν ὁλότητα (σ. 57), διότι «τὰ πάντα γίνονται σύμφωνα μὲ αὐτὸν τὸν λόγο» (B 1). Ἡ ἀποστολὴ τῆς φιλοσοφίας δὲν ἔγκειται στὴ φυγὴ ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν πλάνων οὔτε ἀπὸ τὸν πραγματικὸν κόσμον, ἀλλὰ στὴ συνένωση μ' αὐτόν (βλ. σ. 66, ὅπως καὶ τὸ B 72).

Ὁ Conche δίνει δική του ἀπαρίθμηση τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἡρακλείτου. Τὸν ἀριθμὸ 2 (στὸν Diels, B 1) ἔχει ἐκεῖνο τὸ ἀπόσπασμα, ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὁποῖου προξενεῖ τὴν ἀπὸ ἄποψη ἀρχῶν ἀπόκλιση τῶν μελετητῶν. Ἀκόμα ὁ Ἀριστοτέλης παραπονιόταν ὅτι δὲν εἶναι σαφές. Κατὰ πόσο ἡ λέξις «αἰεῖ» ἀνήκει στὸ πρῶτο ἢ στὸ δεύτερο μέρος τῆς πρότασης.

Ἄς ἀναφέρουμε τὰ πρῶτα λόγια τοῦ B 1 στὴ μετάφραση τοῦ Conche: «Παρὰ τὸ ὅτι ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι ἀληθινὸς αἰώνια, ἀμέτοχοι παραμένουν οἱ ἄνθρωποι καὶ πρὶν τὸν ἀκούσουν καὶ ἀφοῦ τὸν ἀκούσουν γιὰ πρώτη φορά». Ἄν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι στὴν ἀρχαιότητα οἱ λέξεις δὲν διαχωρίζονται καὶ δὲν ὑπῆρχαν τὰ σημεῖα τῆς στίξης, τότε γίνεται πραγματικὰ δύσκολο νὰ πεῖ κανεὶς μὲ σιγουριά, τί ἀκριβῶς ἐννοεῖ ὁ Ἡράκλειτος: «τὸν αἰώνιο ὑπάρχοντα λόγο» (ἀληθινὸ, σύμφωνα μὲ τὸν Conche) ἢ «τὸν αἰώνιο» ἀγνωστικισμὸ τῶν ἀνθρώπων, τὸ ἀπρόσιτο γι' αὐτοὺς τοῦ λόγου. Μὲ ἄλλα λόγια, στὴν πρώτη περίπτωσι φαίνεται ὅτι «αὐτὸν τὸν λόγο ποὺ ὑπάρχει (ἢ ποὺ εἶναι ἀλήθεια) αἰωνίως δὲν καταλαβαίνουν οἱ ἄνθρωποι» ἐνῶ στὴ δευτέρῃ «...ὁ λόγος αὐτός, ποὺ εἶναι ἀληθινὸς (ἢ ὑπάρχει αἰώνια) οἱ ἄνθρωποι δὲν τὸν καταλαβαίνουν, ἀφοῦ τὸν ἀκούσουν γιὰ πρώτη φορά». Καὶ οἱ δύο ἐρμηνεῖες τεκμηριώνονται μὲ ἐπιχειρήματα παρμένα ἀπὸ τὴ γραμματικὴ τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ μελετητὲς προτείνουν τὴ λύση ἐνὸς φιλοσοφικοῦ προβλήματος μέσω τῆς γλωσσικῆς διερεύνησης. Ὁ Conche, ποὺ ἔχει ἀρκετὸ κύρος ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα, δὲν θεωρεῖ, ὡστόσο, τὰ ἐπιχειρήματα τῆς γραμματικῆς ὡς ὀριστικά. Σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο, πρέπει νὰ στηριζόμαστε στὴ σημασίᾳ τοῦ ἀποσπάσματος καὶ ὄχι στὴ γραμματικὴ. Καὶ πραγματικά, ἂν ὁ ἴδιος ὁ Ἡράκλειτος πίστευε ὅτι ὁ λόγος εἶναι ἀπρόσιτος στοὺς ἀνθρώπους, τότε τὸ καθῆκον του νὰ μεταφέρει στοὺς ἀκροατὲς καὶ τοὺς ἀναγνώστες του τὴν ἀλήθεια θὰ ἦταν ἄστοχο καὶ ἀδιανόητο (σ. 33). Σύμφωνα μὲ τὸν Conche ὁ Ἡράκλειτος ἦταν μακριὰ ἀπὸ τὴ σκέψη γιὰ τὴ «μοιραία μὴ κατανόηση τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους», διότι «ἕξυνόν ἐστι πᾶσι τὸ φρονέειν» (B 113).

Χωρίς να σταθοῦμε στὶς λεπτομέρειες τοῦ ἀποσπάσματος Β 1, ἄς περάσουμε στὸ ἐρώτημα ποὺ τέθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ ποὺ δὲν ἔχασε τὴν ἐπικαιρότητά του καὶ σήμερα: Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ γνωρίσουμε κάτι ποὺ ἀλλοιώνεται συνέχεια καὶ ποὺ ποτὲ δὲν εἶναι σταθερό; (Βλ. Πλάτωνος, *Κρατύλος* 440 α). Ἀπαντώντας στὴν ἐρώτηση αὐτὴ ὁ Conche γράφει ὅτι ὁ Ἡράκλειτος, προφανῶς, θεωροῦσε ὡς δυνατό νὰ γνωρίσουμε τὴ σταθερότητα ὄχι τοῦ Εἶναι, ἀλλὰ τοῦ Νόμου τῆς ἀλλοίωσης, τῶν παντοδύναμων νόμων τῆς γένεσης καὶ τῆς φθορᾶς (σ. 35).

Δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση, ὅτι δίκαια ὑπερασπιζόμενος τὴν ἰδέα τοῦ Ἡρακλείτου γιὰ τὴν καθολικὴ κίνηση καὶ ἀλλοίωση ὁ Conche μεγαλοποιεῖ τὴ σημασία τῆς ἀρχῆς αὐτῆς, ἀμφισβητώντας ἔτσι τὴ σκέψη γιὰ τὴ σχετικὴ ἀκίνησι τῶν πραγμάτων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, κατὰ τὴ γνώμη μας, ὁ Conche δίνει ἀφορμὴ στοὺς ἀντιπάλους του νὰ τὸν κατηγορήσουν ὅτι ταυτίζει τὸν Ἡράκλειτο μὲ τὸν Κρατύλο.

Γιὰ νὰ μὴ φανεῖ αὐτὸ ἀτεκμηρίωτο, ἄς σταθοῦμε στὴν ἐρμηνεία ἀπὸ τὸν Conche τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἡρακλείτου γιὰ τὴν καθολικὴ κίνηση. Ἐτσι ὑπερασπιζόμενος τὴ θέση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ κύρια ἰδέα τοῦ Ἡρακλείτου εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ «πάντα ῥεῖ», ὁ Conche γράφει: «Ἄν, σύμφωνα μὲ τὸν Ἡράκλειτο, στὸν ποταμὸ κυλοῦν “ὄλοένα καὶ καινούρια νερά” (Β 12) αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ποταμός, τὰ νερά του, οἱ ὄχθες του καὶ ὁ ροῦς του κάθε φορὰ εἶναι λίγο διαφορετικά. Γι’ αὐτό», συνεχίζει ὁ Conche, «ἡ πρόταση “ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα...” ἴδιον τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπιβάλλει τὸ ἀκίνητο τῶν λόγων στὴν κινούμενη πραγματικότητα» (σ. 453, βλ. ἐπίσης σ. 460). «Τὰ ὕδατα, στὰ ὁποῖα μπαίνουμε, ἀποτελοῦν “ἀέναη κίνηση”, ἀδιάκοπη ἀλλοίωση, τὴν ὁποία ἡ γλῶσσα μας δὲν μπορεῖ νὰ ἀκολουθήσει σὲ ὅλες τὶς παραλλαγές» (σ. 456 καὶ 468). Ἐτσι, δὲν μπορούμε νὰ ἰσχυριζόμαστε ὅτι «τὸ σταθερὸ εἶναι ἄστατο» (στὸ δεδομένο χρονικὸ διάστημα καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ δεδομένο), διότι ἕνας τέτοιος ἰσχυρισμὸς εἶναι ἀντιφατικὸς καὶ ἀόριστος. Ὡστόσο, ἔχουμε δικαίωμα νὰ ἰσχυριζόμαστε, ὅτι «οἱ νόμοι εἶναι σταθεροί, συνεχεῖς καὶ αὐτοδύναμοι» (*ibid.* σ. 460). Καὶ πραγματικά, οἱ νόμοι εἶναι καθορισμένοι, ἀναλλοίωτοι καὶ σταθεροί, ἔχουν γνησιότητα, τὴν ὁποία στεροῦνται τόσο τὰ φαινόμενα καὶ τὰ πράγματα (σ. 460), ὅσο καὶ ἡ ὑπαρξή μας. Ἄν ἀκολουθήσουμε τὸ πνεῦμα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἡρακλείτου, σημειώνει ὁ Conche, θὰ μπορέσουμε νὰ ἰσχυριστοῦμε: «Δὲν ὑπάρχω στὴν πραγματικότητα» (σ. 457). Σὲ σχέση μ’ αὐτὸ ὁ Conche προτείνει νὰ διακρίνουμε τὴν ὁρατότητα ἀπὸ τὴ φαντασίωση: «...τὸ Εἶναι μου εἶναι μόνο τὸ γλωσσικὸ Εἶναι, ἀλλὰ ἡ φαντασίωση τοῦ Εἶναι μου συνίσταται στὴν πίστη ὅτι ὑπάρχω στὴν πραγματικότητα...» (*ibid.*).

Παράλληλα μ' αυτό, ο Conche δηλώνει ότι όλα όσα ειπώθηκαν, πρέπει να έρμηνευτούν ως εξής: «όποιαδήποτε μορφή σταθερότητας στα πράγματα είναι καθαρή φαντασίωση, ότι υπάρχουν μόνο γεγονότα, δηλαδή αλλαγές, που υπόκεινται σε νόμους, και πάνω απ' όλα στο “νόμο της ένότητας των εναντιοτήτων” (*ibid.* και σσ. 94, 217). Σύμφωνα με τον Conche μπορούμε δίκαια «να ονομάσουμε τον ήρακλειτισμό φιλοσοφία της γένεσης» (σ. 458). Το ουσιαστικό «γένεσις» δεν συναντιέται στα αποσπάσματα του Ήρακλείτου, ενώ το ρήμα «γίγνομαι» συναντιέται δεκαπέντε φορές. Σύμφωνα με τον Ήρακλειτο ή καθολική γένεση στις συνθήκες «σταθερότητας των σχέσεων» είναι «ή ζωή», ενώ ή ακινησία «είναι θάνατος» (*ibid.*). «Γι' αυτό μπορούμε να ισχυριζόμαστε ότι ο κόσμος υπάρχει... Εγώ υπάρχω όχι μόνο υποθετικά, αλλά πραγματικά, αν κατανοούμε το ότι εγώ ανανεώνομαι κι εμείς ανανεωνόμαστε ασταμάτητα, σαν τη φλόγα» (*ibid.*).

Λίγο περίπλοκοι είναι και οι συλλογισμοί του Conche οι όποιοι κατά τη γνώμη μας, αποτελούν συνέπεια χρησιμοποίησης επικίνδυνων όρων, όπως «ή υπόθεση» και «ή φαντασίωση», καθώς επίσης και της επιδίωξης του συγγραφέα να αποδείξει ότι ο Ήρακλειτος δεν παραβίαζε την αρχή της μη αντίφασης της σκέψης και ήταν μακριά από την αντίληψη της ανάπτυξης του Hegel. Ασφαλώς, σε διάκριση από τον Hegel, ο Ήρακλειτος δεν ήταν επινοητικός φιλόσοφος. Γι' αυτό είμαστε αλληλέγγυοι με τον Conche, όταν γράφει ότι «ή γένεση στον Ήρακλειτο δεν είναι ένότητα του *είναι* και του *τίποτε*, όπως ή γένεση στον Hegel» (σ. 457). Στον Ήρακλειτο ή γένεση αποτελεί ένότητα «των υπαρκτών ένατιοτήτων» (για παράδειγμα, της ζωής και του θανάτου), ενώ στον Hegel είναι ή ένότητα «των καθαρών αφαιρέσεων... του *είναι* και του *τίποτε*» (σ. 458).

Πιστεύουμε ότι οι διακρίσεις ανάμεσα στον Ήρακλειτο και τον Hegel δεν αποκλείουν την ύπαρξη όρισμένων κοινών σημείων στις αντιλήψεις και των δύο τους. Ο ίδιος ο Hegel αναγνωρίζει το γεγονός της επιρροής πάνω του των αντιλήψεων του αρχαίου φιλοσόφου. Δεν αποκλείεται, οι πασίγνωστες επιθέσεις του Hegel κατά των νόμων της λεγόμενης τυπικής λογικής σ' έναν όρισμένο βαθμό να οφείλονται στον ιδιόμορφο ρυθμό του Ήρακλείτου (και των αποριών του Ζήνωνα).

Η ύπηρεσία του Ήρακλείτου και του Ζήνωνα του Ελεάτη έγκειται ακριβώς στο ότι αυτοί ανεξάρτητα από τον τελικό σκοπό ανακάλυψαν τη

5. Πιο λεπτομερή ανάλυση του ρήματος «γίγνεσθαι» στον Ήρακλειτο και τους Προσωποκρατικούς βλ. Α. Κελεσίδου. Παρουσία και νόημα του γίγνεσθαι στα αποσπάσματα των Προσωποκρατικών, *Φιλοσοφία*, 8-9, Αθήνα, 1978-79, σσ. 74-114. Βλ. επίσης *Λεξικόν της Προσωκρατικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1988, σσ. 82-86.

γνωστή δυσαναλογία ανάμεσα στη σκέψη, ή οποία αντιμετωπίζει τα πράγματα σε κατάσταση ακινησίας και για το λόγο αυτόν προϋποθέτει αντίθεση, και στην πραγματικότητα, αποτελεί την ένότητα των εναντιοτήτων της κίνησης και της ακινησίας, της αλλοίωσης και της σταθερότητας, του ανταγωνισμού και της αρμονίας. "Αν τα πράγματα δεν βρίσκονται σε καμιά σχετική ακινησία, όριστικότητα και ολότητα, τότε για ποιό *είναι* τους, αν μιλήσουμε με το πνεῦμα του Πλάτωνα, θα επρόκειτο; Με άλλα λόγια, ή αναγνώριση της καθολικής ρευστότητας και αλλοίωσης (που δεν υπολογίζονται και δεν υπάρχουν έξω από τη σχετική ακινησία και σταθερότητα) δεν σημαίνει ότι πρέπει, όπως ο Κρατύλος, να απέχουμε από τη διατύπωση άποψης για τα πράγματα, διότι, όπως λέει ένας στίχος του Τιούτσεφ, «ή έκφερόμενη σκέψη είναι ψέμα». Ωστόσο, το «έκφερόμενον» αποτελεί κάποια ανακρίβεια και σ' έναν όρισμένο βαθμό προβάλλει ως μη αντιστοιχία ανάμεσα στη σκέψη και την πραγματικότητα. Το νόημα και ή σημασία της γνώσης έγκειται ακριβώς στη συνεχή υπερνίκηση της μη αντιστοιχίας αυτής (ή όποια ποτέ δεν μπορεί να υπερνικηθεί ολότελα).

Άρκετά πειστική είναι ή σκέψη του, σύμφωνα με την όποια μιὰ σειρά από μελετητές αρνούνται να αποδώσουν τη ρήση «πάντα χωρεί και οὐδέν μένει» στον Ήράκλειτο, ή όποια συναντιέται στον Κρατύλο του Πλάτωνα (σ. 402 a) και έχει χαρακτήρα αποφθέγματος έξ αιτίας της προκατάληψης ότι στον Ήράκλειτο υπάρχει ή ιδέα για τη «σταθερότητα στην αλλαγή» κι όχι «ή διδασκαλία για τη ρευστότητα». Ο Conche δίκαια, κατά τη γνώμη μας, αντιλέγει ότι ή κοσμοαντίληψη για «τή σταθερότητα της αλλοίωσης» δεν αντιτίθεται στη διδασκαλία «για την καθολική ρευστότητα», διότι, σύμφωνα με τον Ήράκλειτο, «τα πάντα ρεῖ» και τα πάντα αλλοιώνονται εκτός από το γενικό νόμο της ένότητας των εναντιοτήτων και του συσχετισμένου μ' αυτόν νόμου της ισοδυναμίας των αλλαγών. Ή σταθερότητα των νόμων αυτών κάνει τη γενική γένεση (αλλαγή και ανανέωση) οίκουμενική και αιώνια (βλ. σ. 464).

Σύμφωνα με τον Conche «τα πάντα ρεῖ», ή αντίστοιχη έκφραση, ή όποια συναντιέται όχι μόνο στον Συμπλίκιο αλλά και στον Πλάτωνα και τον Άριστοτέλη, αποτελεί πολύ χαρακτηριστική για τον Ήράκλειτο σκέψη, παρ' όλο που δεν εκφράζει πλήρως τα αποσπάματα B 12, B 49 a, B 91 και σχόλια για το «πάντα χωρεί» (βλ. σ. 467). Το «όλο είναι ένα» (B 50) για τον Ήράκλειτο σημαίνει ότι τα πάντα εμφανίζονται μέσα από την αντιπαράθεση (μέσα από την ένότητα των αντιμαχομένων) εναντιοτήτων και τα «πάντα ρεῖ» ακριβώς όπως ο ποταμός (βλ. σ. 469). Ή καθολική γένεση είναι «αλλοιώσις», ή μετάβαση στο Άλλο, και ακριβέστερα στην εναντιότητά του (σ. 468). Ή γένεση αυτή αποτελεί «μετρημένη κίνηση από τη μία

έναντιότητα στην άλλη με την τήρηση του νόμου της ισορροπίας» (Β 90) (σελ. 470). "Ας διευκρινίσουμε ότι σύμφωνα με το πνεῦμα της διδασκαλίας του Ἡρακλείτου, ἡ ἴδια ἡ ισορροπία εἶναι σχετική, δυναμική καὶ κινούμενη (ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι «ζωντανή» καὶ ὄχι «νεκρή» ισορροπία).

Μποροῦμε χωρὶς ὑπερβολὴ νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Μ. Conche *Ἡράκλειτος: Ἀποσπάσματα* ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς σοβαρὲς προσπάθειες ποὺ καταβάλλονται κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία γιὰ νὰ καθορισθεῖ ἡ αὐθεντικότητα τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ ἀρχαίου στοχαστῆ, ὅπως ἐπίσης καὶ τῶν κύριων ἰδεῶν τῆς διδασκαλίας του. Σὲ διάκριση ἀπὸ τὶς ἀνάλογες ἔρευνες τοῦ G. S. Kirk, τοῦ Μ. Marcovich καὶ ἄλλων συγγραφέων τὸ βιβλίο τοῦ Conche ἔχει ὡς στόχο τὴν κατ' ἐξοχὴν φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἡρακλείτου ποὺ διασώθηκαν, ἀλλὰ ὄχι τὴν καθαρὰ φιλογολογικὴ τους ἀνάλυση. Αὐτὸ τὸ ἐκτιμοῦμε ὡς ἓνα πλεονέκτημα τῆς ἐργασίας τοῦ Conche. Ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται ὁ Conche ἐρμηνεύει τὴ διδασκαλία τοῦ Ἐφεσίου φιλοσόφου μετὰ τὸ πνεῦμα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐκπροσώπων της, οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν τὸν κόσμον ὡς ζωντανὸ ὄργανισμὸ καὶ αὐτοδιαχειριζόμενὴ διαδικασία. Ἡ μελέτη τοῦ Μ. Conche ἀποτελεῖ ἀκόμη μιὰ ἀπόδειξη τοῦ ὅτι ἡ κληρονομία τοῦ Ἡρακλείτου, ἂν μιλήσουμε μετὰ τὸ πνεῦμα τοῦ ἴδιου, ἦταν, εἶναι καὶ θὰ εἶναι ζωντανὴ διδασκαλία, ἀντικείμενο τῶν μετέπειτα ἐρευνῶν καὶ συζητήσεων.

Θεοχάρης ΚΕΣΣΙΔΗΣ
(Μόσχα)

Constantine CAVARNOS, *Modern Greek Philosophers on the human Soul*. Second edition, revised and considerably enlarged. Belmont, MA: Institute for Byzantine and Modern Greek Studies, 1987, 140 pp.

The present volume was written by the well-known Orthodox Christian thinker in America, prof. Constantine Cavernos. He wrote numerous studies on Orthodox saints, Byzantine art and modern Greek thought in English and Greek. Several of his works have been translated into several other European languages.

In this volume prof. Cavernos systematically presents the modern Greek philosophical views on the human soul. He selects seven representative thinkers who influenced modern Greek religious and philosophical thought. Accurately and for the first time, he translated the selections on the human soul from the original Greek into English with additional notes that clarify